

УДК 338.484.6

Анна Романова

**АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ МЕДИЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ
У КОНТЕКСТІ СВІТОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ**

Анна Романова

**АНАЛИЗ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МЕДИЦИНСКОГО ТУРИЗМА
В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ МИРОВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО
ПРОСТРАНСТВА**

Анна Романова

**FORMATION AND ANALYSIS OF MEDICAL TOURISM IN UKRAINE
IN THE CONTEXT OF THE WORLD ECONOMIC SPACE**

Надано визначення поняття «медичний туризм», за яким медичний туризм є різновидом оздоровчого туризму. Висвітлено основні економічні показники розвитку медичного туризму в світі, доведено необхідність розвитку галузі медичного туризму в Україні. Досліджено основні передумови та проблеми становлення і розвитку індустрії медичного туризму в Україні. Проведено SWOT-аналіз індустрії розвитку медичного туризму в Україні. Проаналізовано успішний досвід країн у галузі медичного туризму, за допомогою бенч-маркінгу визначено прийнятні зарубіжні практики для України. Крім того, запропоновано рекомендації щодо перспективного розвитку індустрії медичного туризму в Україні.

Ключові слова: медичний туризм; оздоровчий туризм; в'їзний туризм; виїзний туризм; туристична індустрія.

Рис.: 2. Табл.: 1. Бібл.: 12.

Дано определение понятия «медицинский туризм», в соответствии с которым медицинский туризм является разновидностью оздоровительного туризма. Освещены основные экономические показатели развития медицинского туризма в мире, доказана необходимость развития отрасли медицинского туризма в Украине. Исследованы основные предпосылки, а также проблемы становления и развития индустрии медицинского туризма в Украине. Проведен SWOT-анализ индустрии развития медицинского туризма в Украине. Проанализирован успешный опыт стран в области медицинского туризма, с помощью бенч-маркинга определены приемлемые зарубежные практики для Украины. Кроме того, предложено рекомендации для перспективного развития индустрии медицинского туризма в Украине.

Ключевые слова: медицинский туризм; оздоровительный туризм; въездной туризм; выездной туризм; туристическая индустрия.

Рис.: 2. Табл.: 1. Библ.: 12.

The definition of medical tourism, according to which medical tourism is a sort of health tourism, has been given. The primary economical figures of medical tourism development in the world have been elucidated, the necessity of the medical tourism field development in Ukraine has been proved. The main prerequisites and problems of the medical tourism industry establishment and development in Ukraine have been analyzed. The SWOT-analysis of the medical tourism industry development in Ukraine has been conducted. Successful experience in the sphere of medical tourism of other countries has been analyzed, the acceptable for Ukraine foreign practices have been determined by benchmarking. In addition, the recommendations for perspective development of the medical tourism industry in Ukraine have been proposed.

Key words: medical tourism; wellness tourism; inbound tourism; outbound tourism; tourist industry.

Fig.: 2. Tabl.: 1. Bibl.: 12.

JEL Classification: L83

Постановка проблеми. Процес реформ на шляху до євроінтеграції України зумовив актуалізацію розвитку тих галузей економіки, які можуть у короткостроковій перспективі дати поштовх соціально-економічному зростанню регіонів та поліпшенню інвестиційного іміджу країни загалом. Останнім часом у світі почав набирати популярність оздоровчий туризм та його різновид – медичний туризм. Так, за даними Всесвітнього інституту здоров'я (Global Wellness Institute), у 2013 році 6 % всіх подорожей у світі приходилися на оздоровчий туризм, що становило 3,2 трлн дол. США [12].

Проте в Україні індустрія медичного туризму проходить лише стадію становлення; основні проблеми полягають у відсутності науково-теоретичних, методологічних та організаційно-правових основ розвитку галузі. Більшість управлінців як загальнодержавного, так і місцевого рівня поки не сприймають туристичну сферу загалом як галузь економіки, вже не кажучи про оздоровчий та медичний туризм, які ще перебувають на етапі становлення в Україні. Крім того, проблеми виникають через низький рівень

ГАЛУЗЕВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

співпраці між медичними й оздоровчими закладами, з одного боку, та туристичними операторами й турагентствами – з другого. Це призвело до другорядного значення державної політики у сфері туризму та відсутності комплексного розуміння розвитку галузі. Зокрема у Законі України «Про туризм» навіть відсутнє визначення медичного туризму [5].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Тією чи іншою мірою індустрію оздоровчого (лікувального) та медичного туризму досліджували такі українські вчені, як О. Дмитрук, М. Мальська, Ю. Щур та ін.

Наукові дослідження оздоровчого та медичного туризму найбільш розвинені у США. Так, Всесвітній інститут здоров'я (Global Wellness Institute) щорічно проводить ґрунтовне дослідження світового туристичного ринку оздоровчих послуг. Цей щорічний звіт презентують на найбільшій щорічній світовій виставці туристичної індустрії ІТВ у Берліні [12].

Останнім часом вивчення потенціалу оздоровчого та медичного туризму набуло розвитку в Росії. Серед російських учених, які досліджують цю тему, слід відзначити Н. Власову та А. Фечину, О. Марченко, В. Селезнева, Г. Серобабину та ін.

Що стосується українських наукових кіл, то кількість фахових досліджень на тему становлення і розвитку вітчизняного медичного та оздоровчого туризму залишається дуже низькою. Вдосконалення та розвитку потребує методологія стратегічного розвитку індустрії медичного туризму, дослідження окремих особливостей розвитку оздоровчого та медичного туризму саме в Україні.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У зв'язку з цим важливим та актуальним завданням сьогодення є визначення проблем розвитку медичного туризму в Україні, розроблення теоретико-методологічних засад щодо формування стратегії розвитку індустрії медичного туризму, виходячи зі специфічних особливостей функціонування медичної та туристичної галузей у державі.

Також важливим є вдосконалення організаційно-правових засад функціонування медичного туризму, розвитку державно-приватного партнерства, активізація зусиль влади, бізнесу та громади з метою подолання проблемних питань становлення індустрії медичного туризму.

Мета статті. Основною метою статті є аналіз передумов, проблем та перспектив становлення і розвитку індустрії медичного туризму в Україні у контексті світового економічного простору. Передбачається розроблення рекомендацій щодо стимулювання розвитку вітчизняного ринку медичного туризму.

Виклад основного матеріалу. Оздоровчий туризм – це подорожі, пов'язані з прагненням підтримки та покращення свого здоров'я, краси та самопочуття [12].

Метою оздоровчого туризму є профілактика захворювань і відпочинок. Він характеризується більшою тривалістю подорожі, відвідуванням меншої кількості міст і більшою тривалістю перебування в одному місці, тобто поряд із проведенням дозвілля передбачає відпочинок. Виокремлення оздоровчого туризму також відповідає класифікації UNWTO [2].

Медичний туризм – це різновид оздоровчого туризму, здійснення подорожі з метою одержання медичних послуг [3]. Залежно від пункту призначення та суб'єкта подорожі медичний туризм буває виїзний, внутрішній та в'їзний.

Темпи розвитку індустрії медичного туризму у світі невпинно зростають, зокрема обсяг світового ринку медичного туризму, за даними журналу «Medicaltravel», на сьогодні становить близько 30 млн подорожей на рік. Найбільший пошуковий портал Google реєструє щоденно 138 млн запитів на інформацію про лікування закордоном [9].

ГАЛУЗЕВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

За останнє десятиліття глобальний ринок медичного туризму вже сформувався і показує високі темпи зростання. Наприклад, доходи від медичного туризму зросли із 40 млрд дол. у 2004 році до 500 млрд дол. у 2012 році, що становило 14 % загальних доходів від туризму (3 трлн 200 млрд дол.) в цілому, або 1,8 % світового ВВП. У розвинених країнах світу охорона здоров'я становить значну частину економіки держави. За даними Бюро перепису населення США, річний дохід галузі країни в 2012 році був приблизно 1,7 трлн дол. Дані Світового банку показують, що витрати на охорону здоров'я в Євросоюзі можуть підвищитись з 8 % ВВП у 2000 році до 14 % до 2030 року [10].

Основні передумови розвитку індустрії медичного туризму в Україні наведено у таблиці.

Таблиця

Основні передумови розвитку індустрії медичного туризму в Україні

Виїзний	В'їзний
1. Недоступність медичних послуг через брак новітніх технологій та відповідного обладнання TrueBeamSix, роботизована хірургія DaVinci та ін.	1. Висока якість медичних послуг Високий відсоток результативності та ефективності виконання тих чи інших методів лікування, процедур
2. Заборона на виконання певних маніпуляцій відповідно до законодавства Трансплантація органів та ТКМ	2. Більш доступні ціни Правильне позиціонування: «не дешево, а доступно», найкраще співвідношення ціни та якості
3. VIP-категорії клієнтів Запит на кращі умови та VIP-сервіс Недовіра до вітчизняного медичного сервісу	3. Логістичний аспект Україна – центр Європи

За даними соціологічних досліджень Асоціації медичного туризму України, найбільш популярними країнами для лікування, у тому числі й для українців, є: Німеччина, Ізраїль, Туреччина, Угорщина, Індія, Південна Корея, Швейцарія, США, Британія [6].

Також для українського виїзного туризму популярними є країни пострадянського простору, зокрема Республіка Білорусь – є доволі популярна серед онкологічно хворих українських пацієнтів, оскільки операції з трансплантації органів досі заборонені українським законодавством.

Особливості розвитку індустрії медичного туризму в передових країнах ринку медичних послуг:

- Країни Євросоюзу: недешева цінова політика;
- Великобританія: тривале очікування, високі ціни, обмеження у страхуванні;
- США: недешева цінова політика, обмеження у страхуванні;
- Канада: недешева цінова політика, тривале очікування;
- Арабський ринок: недостатня кількість лікарів та рівень їхньої підготовки, відсутність досвіду в лікуванні деяких захворювань.

Для розвитку медичного туризму в Україні, на нашу думку, має слугувати позитивний досвід таких країн, як Туреччина, Угорщина та Індія. Саме застосування бенч-маркетингу в контексті запозичення і поєднання кращих світових практик може стати основним інструментом становлення і розвитку індустрії медичного туризму в Україні (рис. 1).

Для економічного розвитку України пріоритетним має бути саме в'їзний туризм, який становить експорт туристичних послуг, у тому числі й послуг медичного туризму. Таким чином, основним завданням органів центральної влади та місцевих адміністрацій у сфері розвитку туризму має стати створення конкурентоспроможного туристичного продукту та стратегії його просування. Специфіка створення конкурентоспроможного туристичного продукту в медичній сфері є тісна співпраця туристичної індустрії зі сферою охорони здоров'я.

ГАЛУЗЕВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

Досвід Туреччини	
<ul style="list-style-type: none"> - Державна підтримка: <ul style="list-style-type: none"> чітка стратегія розвитку рефінансування промоції підтримка, в тому числі приватного сектору взаємозв'язок з іншими галузями економіки - Постійна робота над брендом - Більше 30 млрд доларів приватних інвестицій протягом 10 років - Залучення кваліфікованих закордонних спеціалістів - Регіональні офіси провайдерів та клінік у багатьох країнах світу 	
Досвід Угорщини	Досвід Індії
<ul style="list-style-type: none"> - «Угорщина – Стоматологічний кабінет Європи» - Щорічний потік = 100 тис. - Відсутність системної державної підтримки - Вузьке фокусування та маркетинг - Чітке позиціонування 	<ul style="list-style-type: none"> - У нас – найдешевше!!! - Один з найбільших конкурентоспроможних ринків - Без системної промоції

Рис. 1. Крайній світовий досвід у розвитку медичного туризму для України

Основні проблеми становлення та розвитку індустрії медичного туризму в Україні:

- відсутність державної стратегії розвитку індустрії туризму України (медичного туризму в тому числі);
- недосконала інформаційна політика та маркетинг: промоцією напрямку на міжнародних ринках займаються ентузіасти (у Державному бюджеті України 2014–2015 рр. не передбачено коштів на жодну програму розвитку туристичної галузі та промоції України);
- нелояльне медичне законодавство, зокрема заборона на трансплантацію органів;
- відсутність ринку страхової медицини;
- нерозвинена культура медичного сервісу: порушення конфіденційності лікарської таємниці, недостатньо приязне ставлення до пацієнтів, відсутність юридичного супроводу пацієнтів;
- проблема візової лібералізації стосовно отримання української візи пацієнтами з країн Сходу, КНР, Австралії, Нової Зеландії тощо.

За допомогою SWOT-аналізу більш детально проаналізуємо сильні, слабкі характеристики процесу становлення і розвитку медичного туризму в Україні, а також загрози і можливості (рис. 2).

<p style="text-align: center;">STRENGTH</p> <ul style="list-style-type: none"> - доступність медичних послуг; - індивідуальний підхід; - великий ринок; - ТОП-клініки та лікарі; - сприятливі природні фактори; - сприятливе законодавство в окремих галузях; - сприятлива локалізація країни; - прагнення до подорожей в іноземців 	<p style="text-align: center;">WEAKNESS</p> <ul style="list-style-type: none"> - несприятлива політико-економічна ситуація; - недостатній рівень інфраструктури МТ і туризму; - відсутність довіри з боку пацієнтів; - інвестиційні ризики; - недостатній рівень сервісу; - висока конкуренція з боку іноземних гравців; - нерозвинений ринок страхової медицини; - відсутність законодавчо-правових засад функціонування медичного туризму
<p style="text-align: center;">OPPORTUNITIES</p> <ul style="list-style-type: none"> - зростання світового та регіонального ринків медичного туризму; - інвестиції у приватну медицину; - акредитація та сертифікація клінік (RSOSOILQHAtrendJO); - розвиток окремих галузей медицини 	<p style="text-align: center;">THREATS</p> <ul style="list-style-type: none"> - неспроможність гравців створити конкурентоспроможний туристичний продукт у сфері медичного туризму; - відсутність розвитку ринку послуг у сфері медичного туризму в Україні

Рис. 2. SWOT-аналіз ринку медичного туризму України

ГАЛУЗЕВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

На нашу думку, стратегія розвитку в'їзного медичного туризму в Україні має складатися з таких етапів:

1. Визначення напрямків медицини, на які необхідно зробити акцент у першу чергу.
2. Вибір оптимальних цільових ринків для України, сегментування відповідно до напрямків.
3. Проведення внутрішньої роботи з об'єктами ринку медичного туризму щодо їх готовності до роботи у сфері медичного туризму та орієнтація на міжнародні стандарти, імплементація міжнародного досвіду (система якості ISO).
4. Крос-культурний маркетинг послуг, створення та популяризація бренда «Україна – дестинація медичного туризму».
5. Розроблення та запровадження організаційно-правових засад функціонування індустрії медичного туризму в Україні.
6. Орієнтація на страхову медицину.

Стратегія розвитку медичного туризму України має базуватися на двох обов'язкових компонентах: медичному та сервісному.

Медичний компонент містить такі складові:

- Запрошення на лікування міжнародного пацієнта – відбувається за об'єктивним розумінням спроможності вирішення його проблеми медичною установою, керуючись етичними нормами.
- Дистанційне оцінювання медичної документації пацієнта та формування попередньої програми лікування максимум за 48 годин з моменту отримання запиту.
- Повторна діагностика після прибуття пацієнта, коригування попередньої програми та надання максимально якісного обслуговування з метою вирішення медичної проблеми пацієнта.

Сервісний компонент визначається такими особливостями:

- зустріч на місці прибуття;
- допомога в поселенні;
- організація трансферів між місцем проживання та медичною установою;
- організація перекладу (за необхідністю);
- організація зворотного трансферу;
- вирішення інших запитань, що безпосередньо стосуються комфортного перебування пацієнта у лікарні.

Тобто сервісний компонент передбачає комплекс додаткових послуг, включаючи закріплення за пацієнтом відповідальної особи-координатора, яка веде справу «під ключ». Сервісний компонент може бути повністю або частково наданий пацієнту безпосередньо як представниками медичної установи, так і за контрактом з компаніями-посередниками та медичними працівниками.

Висновки і пропозиції. На основі зроблених досліджень особливостей та передумов розвитку індустрії медичного туризму в Україні можна зробити висновки як щодо заходів зі стимулювання становлення і розвитку галузі, так і щодо конкретних пропозицій зі збільшення потоків закордонних медичних туристів.

1. Аналіз особливостей становлення та розвитку оздоровчого та медичного туризму в Україні, розроблення стратегії його просування.
2. Об'єднання зусиль влади на рівні Міністерства охорони здоров'я, Міністерства економічного розвитку і торгівлі (координує розвиток туризму), Міністерства закордонних справ та Верховної Ради України у створенні організаційно-правових умов розвитку медичного туризму в Україні.

ГАЛУЗЕВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

3. Запровадження страхової медицини та стимулювання закладів охорони здоров'я до запровадження європейських стандартів якості ISO.

4. Розроблення конкурентоспроможного туристичного продукту у сфері медичного туризму та активне його просування: участь у найбільших європейських виставках, організація прес-турів, реклама у цільових ЗМІ.

5. Використання бенч-маркінгу з метою успішного просування турпродукту, орієнтація на досвід Туреччини, Угорщини та Індії.

6. Навчання кадрів у сфері медичних послуг.

7. Поширення та вдосконалення юридичного захисту та супроводу клієнтів, які приїхали з лікувальною метою.

8. Удосконалення матеріально-технічної бази вітчизняних клінік (грантова допомога світових донорських організацій).

9. Візова лібералізація для громадян заможних країн, які бажають в'їхати в Україну з лікувальною метою.

10. Вдосконалення інфраструктури та логістики до найкращих медичних закладів країни.

Список використаних джерел

1. Дмитрук О. Ю. Спортивно-оздоровчий туризм : навч. посіб. / О. Дмитрук, Ю. Щур. – К. : Альтерпрес, 2008. – 280 с.

2. Мальська М. П. Міжнародний туризм і сфера послуг : підручник для ВНЗ / М. П. Мальська, Н. В. Антонюк, Н. М. Ганич. – К. : Знання, 2008. – 661 с.

3. Марченко О. Г. Мировой медицинский туризм смещается в страны АТР. Аналитический обзор / О. Г. Марченко // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 6. – С. 462.

4. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Розвиток туристичної індустрії як інструмент економічного розвитку та інвестиційної привабливості України» [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 13 липня 2016 № 1460-VIII. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1460-19>.

5. Про туризм [Електронний ресурс] : Закон України від 15 вересня 1995 № 324/95-ВР. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр>.

6. Романова А. На розвиток туризму! / А. Романова // Український туризм. – 2016. – № 3. – С. 68–69.

7. Серобаба Г. М. Проблемы и перспективы российского медицинского туризма / Г. М. Серобаба // Вестн. нац. акад. туризма. – 2009. – № 3. – С. 51–53.

8. Щур Ю. В. Спортивно-оздоровчий туризм : навч. посіб. / Ю. В. Щур, О. Ю. Дмитрук ; Київ. нац. ун-т культури і мистец. – К. : Альтерпрес, 2003. – 232 с.

9. Horowitz M. D., Jones C. A. Medical Tourism: Globalization of the healthcare marketplace. Epub 13 Nov. 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2234298>.

10. Medical Tourism – What is Medical Tourism? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.news-medical.net/health>.

11. Medical Tourism Around the World [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://picsgrid.com/medical-tourism-around-the-world-infographics>.

12. The Global Wellness Tourism Economy. Report 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gsww.org.

References

1. Dmytruk, O., Shchur, Yu. (2008). *Sportyvno-ozdorovchyi turyzm [Fitness Tourism]*. Kyiv: Alterpres (in Ukrainian).

2. Malska, M.P. (2008). *Mizhnarodnyi turyzm i sfera posluh [International tourism and service industries]*. Kyiv: Znannia (in Ukrainian).

3. Marchenko, O.H. (2013). *Mirovoi meditsinskii turizm smeshchaetsia v strany ATR Analiticheskii obzor [World Medical Tourism shifted to Asia-Pacific. Analytical overview]*.

ГАЛУЗЕВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia – *Modern problems of science and education*, no. 6, pp. 462 (in Russian).

4. *Pro Rekomendatsii parlamentskykh slukhan na temu: "Rozvytok turystychnoi industrii yak instrument ekonomichnoho rozvytku ta investytsiinoi pryvablyvosti Ukrainy"*: *Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy [On recommendations of parliamentary hearings on the topic "Development of tourism as economic development and investment attractiveness of Ukraine": Resolution of Verkhovna Rada of Ukraine on July 13, 2016 № 1460-VIII]*. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1460-19>.

5. *Pro turyzm: Zakon Ukrainy [On Tourism: Law on September 15, 1995 № 324/95-BP]*. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр>.

6. Romanova, A. (2016). Na rozvytok turyzmu! [The development of tourism!]. *Ukrainskyi turyzm – Ukrainian tourism*, no. 3, pp. 68–69 (in Ukrainian).

7. Serobabina, G.M. (2009). Problemy i perspektivy rossiiskogo meditsinskogo turizma [Problems and prospects of the Russian medical tourism]. *Vestnik natsionalnoi akademii turizma – Vestnik of National Tourism Academy*, no. 3, pp. 51–53 (in Russian).

8. Shchur, Yu.V. (2003). *Sportyvno-ozdorovchyi turyzm [Fitness Tourism]*. Kyiv: Alterpres (in Ukrainian).

9. Horowitz, M.D., Jones, C.A. (2007). *Medical Tourism: Globalization of the healthcare marketplace*. Epub 13 Nov 2007. Retrieved from <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2234298/>.

10. *Medical Tourism – What is Medical Tourism?* Retrieved from <http://www.news-medical.net/health/>.

11. *Medical Tourism Around the World*. Retrieved from <http://picsgrid.com/medical-tourism-around-the-world-infographics>.

12. *The Global Wellness Tourism Economy*. Report 2013. Retrieved from www.gswns.org.

Романова Анна Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу, PR-технологій та логістики, Чернігівський національний технологічний університет (вул. Шевченка, 95, м. Чернігів, 14027, Україна), народний депутат України.

Романова Анна Анатольевна – кандидат экономических наук, доцент кафедры маркетинга, PR-технологий и логистики, Черниговский национальный технологический университет (ул. Шевченко, 95, г. Чернигов, 14027, Украина), народный депутат Украины.

Romanova Anna – PhD in Economics, Associate Professor of Department of Marketing, PR-technologies and Logistics, Chernihiv National University of Technology (95 Shevchenka Str., 14027 Chernihiv, Ukraine), Member of the Parliament of Ukraine.

E-mail: romanova.center@gmail.com